

O ENTROIDO NA PROVINCIA DE LUGO

AUTOR → JOSÉ MANUEL BLANCO PRADO //
COLABORADOR → LUÍS HIXINIO FLORES

1. CARACTERÍSTICAS XERAIS SOBRE O ENTROIDO.

O entroido é unha expresión latina, que siñifica no ámbito cristián “adeus á carne”, xa que se refire ós derradeiros días nos que se podía comer carne antes de que chegase a Coaresma. Así o manifesta a seguinte cantiga: // **“Adiós, martes de Antroido / adiós, meu amiñño / hasta el Domingo de Pascua / non comerei máis touciño”**//.

Entre os trazos máis salientables distinguimos os seguintes:

- 1 / O Entroido como rito, onde a máscara e o disfraz acadan forte protagonismo.
- 2 / O Entroido como tempo de exceso, no comer e no beber, e como tempo de folganza, no que non se traballa, e sobre todo os homes na sociedade tradicional.
- 3 / O Entroido como escenario da burla e da crítica social e política. Un bo exemplo desto son os sermóns do Entroido case sempre escritos por persoas da localidade de gran agudeza e inventiva.
- 4 / O Entroido como momento festivo celebrado nunha época de transición estacional cara a primavera.

5 / O Entroido como símbolo de vida e fertilidade fronte á morte, e como momento de rexurdimento e de renacemento da primavera.

6 / O Entroido como inversión da normalidade da vida cotiá, como escenario daquilo que non se pode facer o resto do ano, en antítese coa ríxida Coaresma.

7 / O Entroido como dominio da dimensión pública fronte á privada. As casas abren as súas portas a todos os veciños, e todos colaboran na festa de forma directa ou indirecta.

8 / O Entroido como reino da risa, provocada pola burla, a sátira, a retransa, a crítica... de certos elementos do poder aos que se ridiculiza, e provocada pola inversión de papeis e “o mundo ao revés” que se establece.

9 / O Entroido como tempo de diversión, de relaxación e do xogo entre os sexos.

10 / O Entroido como festa no que todo xira arredor do ben ou do mal, de Deus ou do Demo, da vida e da morte... Ese mal é representado a través dun boneco, mal vestido, farrapento, ao que se lle pon lume.

2. CICLO DO ENTROIDO NA PROVINCIA DE LUGO.

Seguindo o esquema do etnógrafo galego **Vicente Risco** o ciclo máis xeralizado do entroido é o que expoño de seguido e que proxectado á provincia de Lugo quedaría do seguinte xeito:

- 1 / O “Domingo Fareleiro”. Por ex. “Ribeira de Chantada” (Hai uns anos Vilaúxe). Hoxe Santiago de Arriba.
- 2 / O “Xoves de Compadres”. Concellos da Terra de Lemos (Bóveda, Monforte de Lemos, Pantón, Pobra

de Brollón, o Saviñao, Sober...). O máis importante Monforte de Lemos. Babalúa, lugar da parroquia monfortina de Distriz, acadou e segue acadando moitos premios convocados polo concello de Monforte de Lemos, debido a que tanto no "Xoves de Compadres" como no de "Comadres", os seus lugareños representan os diferentes modos de vivir, que había en dito lugar, para que os coñezan os seus descendentes. Fan unha auténtica Etnografía.

3 / O "Domingo Corredoiro". Ribeira de Chantada. Hai oficios en **Santiago de Arriba**. Intervenían volantes, peliqueiros, e maragatos.

4 / O "Xoves de Comadres". Concellos da Terra de Lemos. O máis importante **Monforte de Lemos**. Ademais do barrio de Babalúa na parroquia de **Distriz**, temos que distinguir outros barrios: Ribasaltas, Casar, A Estación, Residencia, Santa Mariña etc.

5 / "Domingo, Lúns e Martes do Entroido". En moitas parroquias e pobos da provincia de Lugo celébranse bailes e concursos de disfraces. De tódolos xeitos compre distinguir:

5.1 / Domingo do Entroido. Bailes, concursos de disfraces e desfiles en moitas vilas da provincia lucense. É mester distinguir: Os desfiles de madamas e galáns en **Salcedo (A Pobra de Brollón)**, que tamén saen o martes do Entroido. A representación de oficios en **Salcedo (A Pobra de Brollón)**, **Santiago de Arriba (Chantada)**, en **Nogueira (Chantada)**. Representacións teatrais realizadas polos veciños de Salcedo no interior do Auditorio de pequenas obras de teatro escritas por eles.

En **Bazar** (Castro de Rei), recuperaron de novo o Entroido no ano 2009. Celébranse os seguintes actos: Xogos populares adicados aos nenos. O Sermón do Entroido. A Queima do Entroido. Tamén hai disfraces e baile para todos os asistentes. Un importante impulsor deste Entroido é **Iván Díaz Díaz**, que xunto con outros veciños de Bazar, coordina os diferentes actos que teñen lugar nestas datas.

5.2 / Lúns do Entroido. "**O Oso de Salcedo**" (**A Pobra de Brollón**). Os diferentes actos do Entroido de Salcedo, que teñen lugar desde o domingo ata o martes, son organizados pola Asociación de veciños.

5.3 / Martes do Entroido. Hai poucos anos, era importante o enterro do Entroido e diferentes oficios en **Vilaxe (Chantada)**. Na actualidade é mester distinguir os xogos e oficios de **Santiago de Arriba (Chantada)**, así como a "Despedida do Entroido" na mesma parroquia. Participan volantes, choronas, peliqueiros, maragatos. Nesta parroquia chantadina o entroido celébrase

os seguintes días: O domingo Fareleiro, o domingo Corredoiro, o domingo de Entroido e o martes de Entroido. É importante o labor da Asociación do Entroido Ribeirao, coordinados por **Juán Carlos González e a súa dona Marisé**.

No Entroido do "**Val do Franco**" (**Ansemar, Balmonde, Goberno**) (**Castro de Rei**) actualmente son importantes os seguintes actos: O Sermón do Entroido. O Testamento do Entroido. A Queima do Entroido, e finalmente o baile para os que están disfrazados ou non. Cómpre sinalar o labor importante do crego **Xosé Manuel Carballo Ferreiro**, verdadeiro impulsor deste Entroido, que colabora desinteresadamente escribindo sermóns, testamentos, e axudando aos veciños deste maravilloso val na planificación dos diferentes actos, que teñen lugar desde o domingo do Entroido ata o martes - día principal das festas.

En **Tirimol** (Lugo) hai disfraces e queima do Entroido. Recuperación deste Entroido hai uns anos polo colectivo etnográfico: "María Castaña".

6 / O "Mércores de Cinza. Enterros da sardiña na cidade de **Lugo** e nas vilas de **Burela, Monforte de Lemos, Vilalba, Viveiro...**

7 / O Domingo de Piñata. Aínda hai algunhas vilas, como Lourenzá, que celebran bailes e desfiles de disfraces. A queima do Entroido" en Ribadeo, que é o que ten maiores proporcións da provincia.

3. BREVE REFERENCIA AOS ENTROIDOS REFLECTIDOS NAS FOTOS DA EXPOSICIÓN.

3.1. O ENTROIDO DA RIBEIRA DE CHANTADA.

Antano, o entroido celebrouse nas parroquias de *Santiago de Arriba*, *S. Pedro de Líncora*, *Camporramairo*, *A Zarina*, *Nogueira do Miño*, *Vilaxe* etc. Mais nos últimos anos, debido á perda de xente nova nestas parroquias, só se segue celebrando algo en *Nogueira do Miño* e *Santiago de Arriba*, que é o lugar básico da Ribeira, onde xa hai uns doce pequenos tódolos anos, que se visten de volantes. Deste xeito a tradición pode pervivir moitos anos.

O entroido en **Santiago de Arriba** celébrase durante catro días: os domingos de Lambedoiro, Corredoiro e Entroido, e o martes do Entroido. Nestas datas saen unha serie de persoas disfrazadas do seguintes xeito:

1. OS VOLANTES.

Trátase de persoeiros que nos seus inicios ían de branco coa ropa interior. Logo, xa no século XX, comezaron a levar unha camisa branca por riba da cal poñían sendos “panos marinos”, procedentes de Ultramar, que ían cruzados en cada hombro. Na actualidade por mor da súa carencia foron suplidos por panos dunha gran variedade de cor denominados “portugueses”. A súa indumentaria inferior está formada por un pantalón, que nos seus inicios –como dixemos– foi de cor branco a xeito de pixama, mais no século pasado cambiouse polo vermello e gualda. Dos nocelos aos xeonllos levan unhas vendas cruzadas que, ás veces, facían dos capotes dos militares ou da garda civil. Estas semellan as fitas duns zapatos de baile. O volante leva na cintura dous cintos de coiro de marrán ou xabarín dos que penden vintecinco campaiñas se é o cinto grande, levado unicamente por veteranos, e vinte campaiñas se é o cinto pequeno, portado polos que comezan e por algún pequeno. No intre actual, debido a que saen varios volantes fanse cintos de 24, 23, 22, 20, 18, 16, campaiñas, segundo a idade do volante.

Noutras parroquias da Ribeira como Nogueira, adoitan empregar vintecatros campaiñas, que levaban hai anos as xugadas do gando vacún.

Os volantes levan por riba da cabeza unha estrutura interna de madeira, realizada con paos de vimbio, que asemella a forma do camarín da Virxe do Perpetuo Socorro. Recibe o nome de **pucho**. Antano, cando no existía o papel pinocho, facíanse os puchos con follas de berza seca rizada. As flores do pucho realizábanse coas ramas do millo previamente rizadas e as colonias eran

feitas de palla. Hoxe esta estrutura interna ou artiluxio e de arume e vimbio cuberta de cintas dun cromatismo variado e dunhas cento dez a cento vinte flores da mesma especie, realizadas con papel pinocho de diferentes cores. No cume do pucho colocanse dúas bonetas de xoguete. Unha na parte anterior e a outra na posterior. Tamén se poñen cinco penachos de diferente cor. Catro en cada lado do pucho e un no centro.

O portador do pucho ten que ser unha persoa de gran vigor e resistencia física, xa que ademais de soportar os trinta kgs. do pucho e das campaiñas, ten que estar danzando case sempre a un ritmo uniforme tanto pola mañá como pola tarde.

Antano nesta parroquia ao igual que nas demais da Ribeira chantadina saía un pucho por parroquia de trazos moi singulares, que o diferenciaban dos demais. Na actualidade en Santiago de Arriba sae un “pucho grande”, que adoitan usalo tres volantes veteranos. Un “pucho mediano”, que o utilizan varios rapaces e, finalmente, un “pucho pequeno” para os cativos.

Os volantes levan unha caraúta artesanal ou a cara tinguida de negro por mor a que a caraúta dificultaba a respiración. Ás veces, lévana na cabeza sen poñela. Tamén portan na man un caxato, que soe ir ornamentado con fitas de diferentes cores.

Esta máscara estivo sempre representada polo sexo masculino agás nos últimos anos no que paseniño se van incorporando nenas e mulleres.

2. OS MARAGATOS OU PELIQUEIROS.

Reciben o nome de “maragatos”, para diferenciarlos dos “peliqueiros” de Laza (Ourense). Visten unhas pelicas de ovella, cordeiro ou cabra

sobre roupas vellas ou traxes de faena, levando ás veces pendurada do cinto unha choca ou campá. A cabeza e a cara cóbrena tamén cunha pelica ou cunha caraúta grotesca. Portan na man un látego ou un pau xa que a súa función é protexer aos volantes e abrílles paso tanto na súa marcha como no seu baile. Tamén utilizan como remates para a cabeza uns cráneos de becerro ou uns cornos de cabrito para darlles unha maior vistosidade. Actualmente o normal é que un maragato vaia acompañando a tres volantes. Denantes o número variaba, segundo F. Cocho, a un ou dous por cada volante.

3. AS COROZAS.

Eran máscaras, feitas de palla, moi habituais no contorno de Camba (Pontevedra). Nesta parroquia adoitaba saír con outra máscara á que se lle daba o nome de **Corozeiro**. Ámbas as dúas tiñan como función mollar ao público con auga procedente dunha sulfatadora e botarlle fariña coa man ou cun fol.

4. OS MECOS.

Trátase de persoeiros vestidos con roupas vellas, que teñen como misión escenificar sen diálogo diferentes acontecementos da vida cotiá. Polo tanto, a mímica constitúe a esencia destas parodias. Noutro os oficios tiñan como fundamento a escenificación de diferentes labores agrícolas, ligadas co liño, coa sega, coa malla, coa colleita das patacas etc. Logo, foise pasando paseniño a parodiar dun xeito burlesco diferentes labores e comportamentos cotiás non necesariamente relacionados ao agro.

3.2. O ENTROIDO DE SALCEDO (A POBRA DE BROLLÓN).

3.2.1. AS MADAMAS E OS GALÁNS.

O domingo e martes de Entroido saen as madamas e os danzantes, en número que vai entre cinco a sete parellas. As madamas levan unha blusa e faldras branca, e van tocadas con sombreiros ornamentados con flores e cintas de papel, que reciben o nome de colonias; as súas caras van cubertas con carautas. Os danzantes van vestidos cun traxe escuro, camisa branca, gravata negra, sombreiro e unha careta branca. Segundo algúns veciños, ámbolos dous personaxes poderían simbolizar ás persoas ricas da localidade; por tal motivo non era estrano que, para representaren as súas vestimentas, houbera que ir, coa debida antelación, aos tendais dos ricos para collerlles as roupas axeitadas.

Así mesmo, teñen como misión ir buscar cos gaiteiros de **Salcedo** ao *morrión*, é dicir

as máscaras que, acompañadas por cativos, levan a cabo unha representación mímica nun local axeitado -hoxe o Auditorio- sobre algún comportamento social ou evento, que tivera gran transcendencia na localidade.

3.2.2. O OSO DE SALCEDO.

O luns de Entroido, antes da saída do oso, un pequeno grupo da localidade adícase a recitar unhas cantigas de cego, nas que se fai alusión a algúns eventos ocorridos na comunidade. Logo, sobre as cinco e media da tarde óense voces que anuncian a chegada do célebre plantígrado: ¡Aí ven o oso! ¡Aí ven o oso!. Polo cume dunha das rúas de Salcedo xorde un persoeiro enigmático, vestido con peles de ovella e unha carauta, que asemella a un oso. Inicialmente era levado amarrado cunhas cadeas por un número variable de servos para soltalo a continuación entre a veciñanza da localidade e demais asistentes. A aparición do oso, anunciada tamén polo repicar dunha campaiña, provoca continuas carreiras e gritos no público asistente, que alborotan a toda a localidade.

O animal non respeta a ninguén ata o punto que irrompe nos bares para acceder ás súas presas. Nesta tarefa o oso conta coa importante colaboración dos seus servos, que suxeitan ás vítimas, para que logo poida tiznalas con "sarrío" e, mesmo, tirar ao chan a máis dunha. As continuas persecucións que manteñen o oso mailos seus criados con respecto aos asistentes ao acto, continúan ata o anoitecer, momento no que o ritual festivo remata, debido preferentemente á fatiga, que amosan tanto o animal como os seus servos.

Nesta comunidade o oso é unha importante entidade á que se lle rende veneración para que a protexa. Constitúe un importante símbolo, que anuncia a primavera e, ao mesmo tempo, móstrase benefactor da fertilidade, que ten lugar na mesma. Trátase dun oso que entra na localidade de **Salcedo** como rei da festa, que se vai celebrar, mais tamén marcha da mesma con ese status.

3.3. O XOVES DE COMPADRES E COMADRES.

Tanto os compadres como as comadres son bonecos, realizados con palla, ben comprimidos e vestidos con roupas de homes e mulleres, respectivamente. Hai anos, nalgúns barrios de **Monforte de Lemos** pendían estes bonecos, o día antes da festa, nun lugar de difícil acceso e logo os vixiaban toda a noite; así, mentres os homes estaban pendentes dos compadres, as mulleres estábano das comadres, xa que era doado de recoñecer o sexo da persoa representada por mor das roupas que lle foran postas. A finalidade era recuperar o boneco, o que daba lugar a unha loita simbólica entrámbolos dous sexos.

Na actualidade na Terra de Lemos, que abrangue ós concellos de **Bóveda, Monforte, Pantón, O Sabiñao, A Pobra do Brollón, Sober**, téntase facer diversas parodias, o xoves de compadres e o de comadres, usando bonecos dámbolos dous sexos, que representan diferentes comportamentos e tarefas da vida cotiá.

3.4. O ENTROIDO NO “VAL DE FRANCOS” (CASTRO DE REI).

Dende o ano 1992 as parroquias de Ansemar, Balmonte e Goberno celebran este fermoso val o entroido como reflicten as seguintes estrofa:

**“Xa que tres pobos se uniron,
con unha grande ilusión,
nunha tarde de harmonía,
fan esta celebración”.**

**“Balmonte, Goberno e Ansemar
xuntas o Antroido van festexar
¡é tan fermosa esta unión
que mesmo agranda o corazón”**

Os actos máis representativos deste entroido son o sermón, o xuízo e a queima do entroido.

A. O SERMÓN.

Trátase dun conxunto de estrofas, pronunciadas normalmente por un home e por unha muller, nas que se satirizan preferentemente diferentes eventos que tiveron lugar no concello, e nesas parroquias en particular.

B. O XUIZO AO ENTROIDO.

Neste acto interveñen tres persoas, que simbolizan a un xuíz, un fiscal e un avogado defensor, que levan a cabo o seu rol, utilizando, ao igoal que no sermón, unha serie de estrofas nas que ao remate o fiscal condena ao antroido a ser queimado.

3.5. O ENTROIDO EN BAZAR (CASTRO DE REI).

Nesta parroquia recuperouse de novo o Entroido no ano 2009. Celébranse os seguintes actos: Xogos populares adicados aos nenos. O Sermón do Entroido, pronunciado por un home e unha muller, que ten como finalidade realizar unha crítica de diferentes comportamente acaecidos dun xeito preferente no concello e na parroquia. Logo realízase ao igoal que no Val de Francos “a queima do Entroido”. Tamén hai disfraces e baile para todos os asistentes.

Tanto en **Bazar** como no **Val de Francos** celebrouse hai anos “**a corrida do Galo**”. Entre dous puntos fixos colocábase unha corda moi tensa, na que colgaban un galo, amarrado case sempre do seguinte xeito: “**Poñíanlle un lazo por baixo das alas e, logo, metíanllo polo buche e sacábanllo pola boca**”. Desta maneira a cabeza do animal quedaba bastante suxeita, o que motivaba certa dificultade para arrincarlla. A continuación algúns mozos en cabalerías, ataviadas para a ocasión, pasaban ao galope por baixo do galo, tentando descabezalo. Ata comezos do último tercio do século pasado era unha práctica moi habitual en diferentes parroquias chairegas, como Ansemar, Bestar, Quintela, Bazar, Saavedra, etc

3.6. O ENTERRO DA SARDIÑA.

Trátase da escenificación dun enterro cristián no que o finado é unha sardiña, que nos seus comezos era auténtica mais logo co paso dos anos construíuse unha de gran tamaño en papel e cartón. A comitiva vai presidida por un eclesiástico –o Gran Espetón– que dirixe os cánticos ao longo da procesión; logo os acólitos, os sancristáns, os portaestandartes, as plañeiras, as autoridades e finalmente os acompañantes. A procesión adoita rematar nunha praza ou diante da Casa Consistorial, onde se len discursos, que entrañan bulra, ironía, sarcasmo e crítica, e que están referidos na súa meirande parte aos problemas que ten a cidade ou vila. O enterro pode rematar nunha inhumación simbólica (**Lugo**), nunha incineración (**Burela**) (**Vilalba**) (**Viveiro**), nunha inmersión no río (**Monforte de Lemos**) ou no mar (**Marín**) (Pontevedra).

Este ritual do Entroido non naceu en Galicia, senón que veu importado de Madrid.

En Lugo capital, logo de cincuenta anos de ausencia volveu no ano 1985 o Enterro da Sardiña da man de José Barreiro, fundador da “Real Confraría da Parranda”, e do Departamento de Cultura do Concello. A comitiva saíu do Círculo das Artes ás oito da noite integrada na súa maioría polos membros da “Real Confraría da Parranda”. Abría a procesión “o gran Pendón”, levando un estandarte cunha carauta do Entroido, franqueado por dous capuchóns tamén con sendos estandartes nos que figuraba “o porco de San Antón” e “o burro do Antroido” aos que se dedicaban sendos estribillos:

***Este é o burro do Antroido
levántalle o rabo
e bícalle o coiro
bícallo ben
hasta o ano que ven.***

***Este é o porco de San Antón
desde o fuciño
hasta o xamón
todo él sabe ben
insecula seculorum. Amén.***

Logo dunha ringleira de confrades ía “O gran Espetón”, representado por **Antonio Penedo** o “moro Muza” e os mariñeiros protexendo á sardiña ben ensartada nun tridente. Os incensarios acompañaban a D. Carnal e a Dª Cuaresma, sen que faltasen á cita as choroas, que ían de loito, chorando a perda irreparable. Finalmente as autoridades coas súas elegantes donas e encabezadas polo rexedor da cidade, seguidas da banda e o coro. Ao fronte da banda ía o seu director **Pepe Barreiro**, vestido de capuchón e semáforo en ristre. Pechaba a comitiva o público desexoso de participar no evento.

O percorrido iniciouse na Alameda, onde se entoou o primeiro canto, anunciando deste o comezo da escenificación. Logo proseguíu por Conde Pallares e a rúa da Cruz, onde se detivo diante do bar Anda, para dedicarlle á súa peña unha das estrofas do “Canto patético”, interpretado na procesión.

A primeira parada importante tivo lugar na Praza do Campo, onde o Gran Espetón, representado por Antonio Penedo, recitou as primeiras estrofas do Enterro da Sardiña, sendo coreado cun estribillo pola confraría en pleno.

A comitiva fúnebre, logo desta parada, continuou a súa marcha pola Rúa Nova ate chegar á Praza da Soedade, onde novamente se detivo para dedicarlle outras estrofas á Praza do Rastro e á capela da Soedade. Ao San Antón Abade pedíuselle que resolvera os problemas do Concello.

Logo de cubrir o traxecto por Santo Domingo e a rúa da Raíña, a comitiva dirixiuse, atravesando a Alameda, ao templete da música, onde se atopaba o ataúde da sardiña por riba dun catafalco.

Neste lugar, ao igual que fixera na Praza do Campo e da Soedade, o Gran Espetón, Antonio Penedo, recitou un longo repertorio de “ferretes” onde a crítica ao Concello constituíu a nota esencial.

Finalizada a interpretación da última salmodia, procedeuse a enterrar simbolicamente á sardiña, entre os lamentos das choroas. Como colofón ao acto, o alcalde **Vicente Quiroga** fixo entrega dunha placa conmemorativa a José Barreiro no nome da Corporación Municipal, en recoñecemento ó seu labor por recuperar, logo de cincuenta anos, o enterro da sardiña.

Nos anos 1986 e 1987 seguiu saíndo o Enterro da Sardiña. Non saíu no 1988 mais si o fixo nos dous anos seguintes. Houbo un período de interrupción ata que nos anos 1994 e 1996, volveu a saír grazas á Asociación de Amigos do Entroido. Sen embargo, vai ser a partir do ano 2000 cando unha das fillas de José Barreiro, Mercedes e o seu marido Andrés, retoman a Confraría do Enterro da Sardiña ate os nosos días dun xeito moi positivo, conservando moitas cousas de antano (estrutura da procesión, percorrido, ferretes permanentes do Gran Espetón); hai unha nova dinamicidade e creatividade ao poder participar calquera persoa do Concello lucense nos ferretes ou estrofas que o Gran Espetón vai ler desde o templete da música.

4. BIBLIOGRAFÍA.

- / BLANCO PRADO, J.M. "1ª Exposición sobre o Antroido na provincia de Lugo", *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 2005, XII, vol. 1. Pp. 203-222.
- / BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, Carme.: "Achegas históricas ao Antroido do "Val de Francos (Castro de Rei) no século XXI", en *Croa (Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga)*, nº 19, 2009, paxs. 58-73.
- / BLANCO PRADO, José Manuel.: "O Entroido na Diócese de Lugo. Achegas Históricas. I. O Entroido na Ribeira de Chantada", en *Rev. Lucensia*, nº 39 (Vol. XIX), Lugo, 2009, páx.365.
- / BLANCO PRADO, José Manuel.: O Entroido na Diócese de Lugo. Achegas Históricas. II. O Entroido na fregresía de Salcedo.(A Pobra de Brollón), en *Rev. Lucensia*, nº 40 (Vol. XX), Lugo, 2010, páxs.163-172.
- / BLANCO PRADO, X.M.: "2ª Exposición sobre o Entroido na provincia de Lugo", en *Rev. Dixital. Etnografía*, www.mesondoforno.com. 2012.
- / BLANCO PRADO, X.M.: " O Entroido Ribeirado. Santiago de Arriba (Chantada) (Lugo)", en *Croa (Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga)*, nº 22, 2012, paxs. 78-105.
- / BLANCO PRADO, X.M.: "O Entroido na Diócede de Lugo. III. O Xoves de Compadres e o Xoves de Comadres nas Terras de Lemos", en *Rev. Lucensia*, nº 45, 2012, páxs.378-389.
- / CARBALLO, Xosé Manuel. "Antroidos e Antroido do "Val de Francos", revista *Terra Chá*, 7-1-06.
- / CARO BAROJA, *Julio. El Carnaval (Análisis histórico-cultural)*. Taurus: Madrid, 1979.
- / COCHO, Federico. *O Carnaval en Galicia*. Vigo: Xerais, 2007.
- / DASAIRAS, X. *O ANTROIDO en Terras de Monterrei*. Vigo: Edicións do Cumio, 1990.
- / *El ANTROIDO en Galicia. Exposición Casa de Galicia en Madrid*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1995.
- / DÍAZ, M.M. *Do Antroido ao Nadal. Romerías, ferias y fiestas patronales en Galicia*. Ea editorial, 2006.
- / FIDALGO SANTAMARIÑA, X.A. "Identidade e festa popular". En: *O Feito diferencial galego na Antropoloxía*. Vol. II. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 1998. (Coord. Marcial Gondar Portasany)
- / FIGUEIRA TENREIRO, Sabela. "O Antroido onte e hoxe. Achegas ao estudio desta festividade na Terra Chá". *Revista Dixital de "Galicia Encantada"*. Web.: www.galiciaencantada.com
- / FLORES ARROYUELO, F.J. *Fiestas de ayer y de hoy en España*. Madrid: Alianza, 2001.
- / FRAGUAS FRAGUAS, A. *A Festa Popular en Galicia*. A Coruña: Edicións do Castro, 1996.
- / FRAGUAS FRAGUAS, A. *Do ANTROIDO*. Santiago de Compostela:Museo do Pobo Galego, 1994. Serie Alicerces, nº 6.
- / GATO SOENGAS, Antonio. *O Entroido de Casa de Naia*. Lugo: Deputación, 1992.
- / GONDAR PORTASANY, M. *Crítica da razón galega. Entre o nós-mesmos e o nós outros*. Vigo: A Nosa Terra, 1993.
- / GONZÁLEZ REBOREDO, X.M. *Guía de festas populares de Galicia*. Vigo: Galaxia, 1997.
- / GONZÁLEZ REBOREDO, X.M. "Fiestas cíclicas". En: VV.AA. *Galicia. Antropoloxía*. Tomo XXVII. Hércules Edicións, 1997.
- / GONZÁLEZ REBOREDO, X.M. e MARIÑO FERRO, X.R. *ANTROIDO en Galicia*. A Coruña: Deputación Provincial, 1987.
- / LISÓN TOLOSANA, C. *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Editorial Siglo XXI, 1971.
- / LISÓN TOLOSANA, C. *Perfiles simbólico-morales de la cultura gallega*. Madrid: Akal, 1974.
- / LORENZO, X. *Cantigueiro popular*. Vigo: Galaxia, 1973.
- / MARIÑO FERRO, X.R. *O ANTROIDO ou os praceres da carne*. A Coruña: Edicións do Castro, 2000.
- / OTERO FERNÁNDEZ, X.M. "A dimensión lúdica da vida humana. O ANTROIDO, unha antiga celebración". En: *Exemplificacións didácticas. Educación Secundaria Obrigatoria*. Tomo II. Xunta de Galicia.
- / RISCO, V. "Etnografía: Cultura espiritual". En: OTERO PEDRAYO, R. *Historia de Galiza*. Madrid: Akal, 1979.
- / RIVAS CRUZ, X.L. e IGLESIAS DOBARRIO, B. *Cantos, Coplas e Romances de Cego. (I) e (II)*. Recopilación de Mini e Mero. Lugo: Ophiusa Ensino, 1999.
- / RIVAS, P. *Fiestas de Galicia. Propostas didácticas*. Lugo: Deputación Provincial, 1996.
- / TABOADA CHIVITE, X. *Ritos y creencias gallegas*. A Coruña: Edicións Sálvora, 1980.
- / TENORIO, N. *La aldea gallega*. Cádiz, 1914.
- / VVAA. *As caras do ANTROIDO ourensán*. Ourense: Deputación Provincial e Fundación Caixa Galicia, 2009.
- / VV.AA. *Máis de media ducia de escritores chairegos e o Antroido*. Consellería de Educación e Ordenación Universitaria-Dirección Xeral de Política Lingüística, 1993. (Coord. "Asociación do Val do Franco")
- / VV.AA. *Galicia. Antropoloxía*. Tomos XXVII, XXVIII e XXIX. Hércules Edicións, 1997.
- / VV.AA. *O noso Antroido. Villalba 1986*. Colexio Público "Antonio Insua Bermúdez" de Vilalba, 1986. (Patrocinado por Concello de Vilalba)
- / VV.AA. *Tempos de festa*. Tomo I. "Entre os Reis e o mes de maio". Fundación Caixa Galicia, 2006.